

Háda Béla

**Dél-Ázsia
a poszthidegháborús
korban**

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Háda Béla
Dél-Ázsia a poszthidegháborús korban

Háda Béla

Dél-Ázsia a poszthidegháborús korban

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ
Budapest, 2022

A mű a TKP2020-NKA-09 számú projekt keretében, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Szerző
Háda Béla

Szakmai lektor
Balogh András

Kiadja a Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Pordány Katalin
Olvasószerkesztő: Kutas Éva
Korrektor: Pokorádi Zsófia
Tördelőszerkesztő: Stubnya Tibor

Nyomdai kivitelezés: Gelbert ECO Print Kft.
Felelős vezető: Gellér Róbert

ISBN 978-963-531-720-2 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-721-9 (elektronikus PDF) | ISBN 978-963-531-722-6 (ePub)

© A szerző, 2022
© A kiadó, 2022

Minden jog védve.

Tartalom

Előszó	7
I. A hidegháború öröksége	11
Függetlenség és politikai kibontakozás (1947–1989)	11
Makrotendenciák Dél-Ázsiában a hidegháború végén	26
II. Megváltozott világ	33
Afganisztán és Pakisztán	34
A hidegháború vége, a forró polgárháború új fejezete Afganisztánban	34
Afganisztán gazdasága és társadalma az 1990-es évek folyamán	39
Pakisztán két katonai diktatúra között – az 1990-es évek politikai élete	44
Pakisztán társadalma és gazdasága az 1990-es években	53
India a Szovjetunió összeomlásától az ezredfordulóig	58
Az 1991. évi parlamenti választások és Narasimha Raó kormányzása	59
Az 1996-os parlamenti választások és a kormányzati instabilitás évei	63
Az 1998-as és 1999-es parlamenti választások – a Bháratíja Dzsanatá kormányra kerülése	65
Gazdaság és társadalom	66
Banglades	72
Belpolitikai fejlődés 1990 és 2001 között	72
Társadalom és gazdaság	79
Nepál	81
Politikai fejlődés 1990 és 2001 között	81
Nepál társadalma és gazdasága a 20. század végén	88
Srí Lanka	92
Politikai fejlődés a polgárháború árnyékában	92
Gazdaság és társadalom	98
Bhután és a Maldív-szigetek	101
III. Dél-Ázsia az ezredforduló éveiben	107
India globális hatalmi ambícióinak deklarálása és a nukleáris fegyverkezés a dél-ázsiai térségben	109
Az indiai–pakisztáni ellentét újbóli kiéleződése	116
Az afganisztáni polgárháború új fejezete – az Egyesült Államok beavatkozása	120
Az afganisztáni átalakuláshoz kapcsolódó nagyhatalmi érdekek	123
IV. Az új évezred	133
Hatalmi aspirációk és geopolitikai játszmák Dél-Ázsiában a 21. század első két évtizede során	133
Az Indiai-óceán térségének felértékelődése	138

Terrorizmus és szélsőséges politikai erőszak Dél-Ázsiában	145
Katonai erőviszonyok	153
Pakisztán és Afganisztán	158
Az „afgán demokrácia”	158
Gazdaság és társadalom	169
Belpolitikai dinamika Pakisztánban a harmadik diktatúra idején (1999–2008)	172
A 2008. évi választások és az új polgári kurzus megerősödése	178
A 2013. évi választások és Naváz Sarif kormányzása	189
Pakisztán nemzetközi pozíciója 2001 után	194
Társadalom és gazdaság Pakisztánban a 2000-es és 2010-es évben	203
Imrán Hán kormányra lépése	208
Nepál	210
A királydiktatúrától az új nepáli köztársaságig	210
Gazdaság és társadalom	217
A polgárháború lezárása és az önkényuralom évei Srí Lankán	219
A háború utolsó szakasza	221
Választások a győzelem mámorában	224
A 2015. évi elnökválasztás és törvényhozási választások	228
Társadalom és gazdaság	232
Banglades	235
Politikai folyamatok	235
Társadalom és gazdaság	243
Bhután és a Maldív-szigetek	245
Politikai fejlődés Bhutánban	245
Társadalmi feszültségek és demokratikus átalakulás a Maldív-szigeteken	250
India	258
Belpolitikai dinamika az ezredfordulót követően	258
Átál Bihári Vádzspáji kormányzása 1998–2004 között	259
India Manmóhán Szingh kormányzása alatt	262
A 2004. évi választások és az első Szingh-kormány	263
A 2009. évi választások és a második Szingh-kormány	266
A 2014. évi választások eredménye és következményei	268
Naréndra Módí első kormányzati ciklusa	271
A 2019. évi választások és Módí második ciklusának kezdetei	274
Gazdasági és társadalmi folyamatok az ezredfordulót követő két évtizedben	279
V. A 21. század harmadik évtizede felé	287
Zárszó	295
Irodalomjegyzék	299
Névmutató	333

Előszó

A 2010-es évek végén is megingathatatlanul tartja magát az az évtizedekkel korábban megfogalmazott nézet, miszerint a 21. század Ázsia évszázada lesz, és a globális gazdasági, katonai és demográfiai erőegyensúly komoly eltolódást mutat majd a földrész nagy kiterjedésű és népes államainak irányába, végeredményben ezek politikai befolyását is oly mértékben megnövelve a nemzetközi rendszeren belül, amelyhez a jelenkor európai nemzedékei eddig nem szoktak hozzá. Az ő perspektívájukból szemlélve a folyamat akár aggodalmat keltő jelenség is lehet. Más – főként ázsiai, illetve a világtörténelem korábbi időszakai iránt fogékony nyugati – nézetek ugyanakkor a természetes, az emberiség életét hosszú történelmi korszakokon át jellemző, alapjában véve a nyugati ipari forradalom által „ideiglenesen deformált” állapotok helyreállásaként értelmezik a folyamatot. Arról azonban ma már nincs érdemi nézeteltérés, hogy az előttünk álló évtizedekben az ázsiai hatalmak mozgástere jelentősen megnő, ezért érdekeik, stratégiai motivációik vagy a nemzetközi együttműködésről vallott nézeteik kiemelt figyelmet érdemelnek a nemzetközi és biztonsági tanulmányokkal foglalkozók részéről. Dél-Ázsia pedig e gyorsan felértékelődő világrész egyik különleges, sok szempontból meghatározó jelentőségű nagytérsége. E kötet, amelyet az olvasó a kezében tart, ennek a térségnek az elmúlt harminc évben mutatott fejlődéséről ad áttekintést. Bemutatja az itteni országok belpolitikai életének alakulását, a választások eredményeit, fontosabb társadalmi és gazdasági jelenségeiket és nem mellesleg – sőt, igen kitüntetetten – a nemzetközi kapcsolatokban játszott szerepüket, illetve Dél-Ázsia stratégiai helyzetének formálódását is. Az egyes államok sajátosságai mellett a térség egészét jellemző tendenciáknak, illetve döntő jelentőségű változásoknak is külön figyelmet szentel. De mi is ez a világrész, amelyről beszélünk?

Nem vitás, hogy Dél-Ázsia első hallásra igen erőltetett, a földrajztudomány fogalomtárából kölcsönzött kifejezésnek tűnhet. Valójában jóval több ennél. Történeti és politikatudományi szempontból is releváns, körülírható fogalom. Ennek a bizonyos körülírásnak a tartalmi elemeiről ugyanakkor – mint szinte mindenről – vannak kisebb viták. Összevetve azonban a Föld számos nagytérségével, földrajzi értelemben viszonylag jól meg tudjuk határozni, hogy mit is értünk alatta. Az északon a Himalája, nyugaton a Hindukus, délen az Indiai-óceán, míg keleten az Arakán-hegység által határolt világrész fejlődését a történelem megelőző korszakaiban is számtalan egymással összefonódó tendencia jellemezte. E viszonylag tiszta földrajzi lehatárolást a civilizációs szempontok tovább árnyalják. Itt kerül előtérbe egy másik régóta használt szemléletmód, amely az indiai szubkontinens, indiai világ vagy Elő-India kifejezésekkel szokta leírni a területet. Tehát ez utóbbi Dél-Ázsiát alapvetően történelmi és kulturális vonásaiban igyekszik megragadni. Ám az átfedés a földrajzi és a történelmi alapokról induló meghatározások között döntő mértékű.

Fontos ugyanakkor, hogy a felsoroltakban szereplő „India” kifejezés nem azonos a mai Indiai Köztársasággal, amely megörökölte bár a történelmileg Indiának tekintett dél-ázsiai terület legnagyobb részét, ám még így is csak a szóban forgó térség 63%-át képviseli.¹ Végző soron történelmi és részben etnológiai okokból ehhez az indiai szubkontinenshez szokták újabban Afganisztánt is sorolni. Több olyan központját végül a Ganga (Gangesz) alföldjén megszerző birodalom létezett egykor, amelynek területe legalább részben kiterjedt Afganisztán mai államterületére is. Pakisztán északnyugati határai pedig lényegében Afganisztán területi megkurtításával jöttek létre, és állnak fenn ma ismert formájukban. Ha ezt a képet kiegészítjük az ország kapcsolatrendszerének orientációjával – bár Afganisztánt a stratégiai elemzők általában ütközőállamként szokták jellemezni –, el lehet fogadni az afgán állam Dél-Ázsiához sorolását. Jelen kötet is ezt teszi.

Mindezek után a történelmi szempontokat is figyelembe vevő, azt a mai államhatárokkal kombináló értelmezés alapján tudjuk azt mondani, hogy ma Dél-Ázsia a Föld szárazföldi összterületének 3,5%-át, majdnem 5,3 millió négyzetkilométert tesz ki. Közel kétmilliárdos népességével 2018 végére már a legnépesebb nagytérség volt a világon, csaknem az emberiség egynegyede élt itt. E impozáns adatok nyolc állam mutatóiból adódtak össze. Ezek nyugatról kelet felé haladva: Afganisztán, Pakisztán, India, a Maldív-szigetek, Nepál, Sri Lanka, Bhután és Banglades. Ők alkotják tehát e kötet által vizsgált országcsoportot.

Mint Ázsiában általában, a „hol kezdődtek a dolgok” kérdés megválaszolásához időnként itt is nagy távolságra kellene visszatekinteni a múltba. Ez a könyv azonban kifejezetten azzal foglalkozik, hogy mi minden alakította Dél-Ázsia helyzetét a hidegháborút követő évtizedekben. Ezért a vizsgálat időbeli kereteit az elmúlt nagyjából harminc esztendőben határoztuk meg. A poszthidegháborús kor egy olyan történelmi periódus, amelynek kezdőpontja többé-kevésbé közmegállapodás tárgya a történészek részéről. Ész szerint korszakunk az 1989–1990 között, a Szovjetunió vezetete szocialista blokk megszűnésével lezajlott alapvető változásokkal kezdődik. Végpontját illetően azonban nincs még egyetértés, meghatározása mai állapot szerint nem is feltétlenül a történelemtudomány feladata. A nemzetközi rendszerben lezajló folyamatok azonban eléggé markáns képet festenek elénk egy multipolárrá váló világról, amelyben Dél-Ázsia vezető hatalma, India minden számítás szerint kitüntetett szerepet játszik majd. Hogy igazuk lesz-e azoknak, akik szerint a Covid-19-világjárvány egyúttal fordulóponthoz is jelent majd a nyugati-ázsiai kapcsolatokban, e sorok születésekor még szintén nem ítélt meg. Az ugyanakkor világosan látszik, hogy a járvány következményei, összekapcsolódva a 2022 februárjában kirobbant orosz–ukrán háború világgazdasági hatásaival komoly próbatételt jelentenek a vizsgált térség társadalmi számára, adott esetben megtörve több évtizedes tartó gazdasági és politikai trendeket. Minderre tekintettel az e kötetben vizsgált periódust a manapság széles körben „utolsó békeévként” emlegetett 2019. esztendővel

¹ A Világbank adatai alapján. Lásd az 1. táblázatot.

zárjuk le. Tehát az 1989–2019 között eltelt három évtized kerül górcső alá, természetesen a közvetlen előzmények szükségessé mértékű áttekintése után.

A magyar történész-, illetve politikai elemzői társadalomnak már több évtizedes hagyományai vannak egyes nagy térségek komplex vizsgálatában. Számos munka látott napvilágot ilyen szemlélettel. Közülük is – a teljesség igénye nélkül – érdemes kiemelni Palotás Emil *Kelet-Európa története a 20. század első felében* című átfogó művét, amely közvetlen térségünk államainak fejlődését mutatja be a 20. század elejétől a második világháborúig. Anderle Ádám Latin-Amerika társadalmi fejlődésének összetett vizsgálatára vállalkozott több művében is, amelyekkel modern és hiánypótló módon prezentált a magyar olvasó számára olyan témákat, amelyek addig igencsak ismeretlenek számítottak itthon. Hasonló erényekkel dicsekedhet Búr Gábor *A szubszaharai Afrika története* címet viselő monográfiája, amely a 20. századot végigkísérve tárja fel a földrész történeti fejlődésének legfontosabb szakaszait és összetevőit.

A Közel-Keletnek számos jeles kutatója van hazánkban. Közülük – szintén a teljesség igénye nélkül – Rostoványi Zsolt, Gazdik Gyula vagy N. Rózsa Erzsébet munkássága külön is figyelmet érdemlő kiterjedt és sokrétű feldolgozásaik miatt. 2015-ben pedig Balogh András gyarapította a regionális szemléletet (is) alkalmazó művek sorát *Bevezetés Délkelet-Ázsia történelmébe* című szintézisével, amely 2018-ban egy második kiadást is kapott, *Délkelet-Ázsia történelme* címmel.

Olyan nagyobb terjedelmű feldolgozás azonban eleddig még nem született magyar nyelven, amely Dél-Ázsia mint nagytérség jelenkori fejlődésének szentelne figyelmet. Ennek oka soha nem a szakértelem hiánya volt, hanem az egyes kutatók eltérő érdeklődéséből és szemléletmódjából fakadt. Indiával, e világrész kétségtelen súlyponti államával például számos kiváló magyar szakember foglalkozott, akiknek munkásságára az egyes témakörök (nyelvek, ókori és jelenkori történelem, kulturális jellegzetességek, vallások és gondolkodásmód stb.) megismerésében még sokáig támaszkodhatunk. Közülük Puskás Ildikó az ókori India, Major István a dravida nyelvű szellemi kultúra, Balogh András a nemzeti eszmék és mozgalom, valamint a jelenkori politikatörténet, Gáthy Vera a politikai gondolkodás, gazdasági és társadalmi folyamatok, Csicsmann László pedig a konfliktusosság és külpolitika kutatásával alkottak maradandót. Mivel India hosszú történelmi korszakokon át jóval többet jelentett a mai Indiai Köztársaság területénél, természetes, hogy a történészek, nyelvészek, antropológusok kutatási területei sincsenek tekintettel a jelenkori államhatárokra. Ebben az összevetésben különösen fontos kiemelni a nyelvtudomány művelőinek szerepét, akik esetenként nem Dél-Ázsia tipikus kutatóiként, de fontos eredményekkel járultak hozzá e térség egyik-másik részének jobb megismeréséhez. Közülük az iranisztika művelői Afganisztán, a tibetisztikáé (tibetológiáé) pedig Nepál és Bhután, esetleg az indiai Szikkim és Ladakh iránt mutattak nagyobb érdeklődést.

Jelen kötet tehát nem találja fel újonnan Dél-Ázsiát a magyar tudományosság számára. Mindössze egy viszonylagos hiányt kíván betölteni. Mindennek során

a történettudomány, a politikatudomány és a nemzetközi és biztonsági tanulmányok (elsősorban neorealista iskolájának) szemléletmódja érvényesül, támaszkodva a szerző eddigi kutatói rutinjára. A végeredmény egy átfogó kép arról, hogy milyen utat is tettek meg Dél-Ázsia országai az elmúlt nagyjából harminc esztendőben, hogyan alakult politikai rendszerük, erőviszonyaik, illetve szerepük a nemzetközi küzdőtéren, ahol a nagyhatalmak egyre összetettebb elképzeléseket fogalmaztak meg velük kapcsolatban.

1. ábra: Dél-Ázsia országai a 21. század második évtizedének végére
 Forrás: a szerző szerkesztése

I.

A hidegháború öröksége

Függetlenség és politikai kibontakozás (1947–1989)

Dél-Ázsia életében a második világháborút követő évek döntő jelentőségű történelmi határt jelentettek. Ekkor vált ugyanis visszavonhatatlanná a térséget domináló brit gyarmati uralom leépítése. Az addig erős brit befolyás alatt, de belső önállósággal bíró ütközőállamokként létezett Nepáltól és Bhutánól délre, Afganisztántól délkeletre elterülő, óriási kiterjedésű gyarmati területen forradalmi változások előkészülete zajlott. Olyan új államok létrejötte, amelyek majdani politikájukkal a nemzetközi rendszer egészére hatást gyakorolhattak. Az „új” kifejezés nem véletlen. Noha a születő államok „nemzeti” ideológusai rendre hangsúlyozták a független állami lét természetességét és az itt élő, a Föld egyik legősibb civilizációs örökségét magáénak tudó lakosság történelmi jogát ahhoz, a helyzet valójában igencsak újszerű volt. India a történelemben inkább volt egyedi civilizációs sajátosságokat és erre alapozva szoros politikai összefonódásokat mutató térség, mintsem egységes állam. Mindössze öt olyan periódust különíthetünk el Dél-Ázsia történelmében az ókortól napjainkig, amikor a terület több mint 60%-át legalább névleg egy állami entitás uralta. Ezek a Maurja Birodalom (i. e. 324 – i. e. 180), a Gupta Birodalom (320–550), a Delhi Szultanátus (1206–1526), a Mughal (Mogul) Birodalom (1526–1857) és végül a Brit Indiai Birodalom (1858–1947) történetének azon időszakai, amikor területi hatalmuk csúcán álltak. A megszülető indiai állam tehát egyszerre volt ősi és fiatal képződmény is. Ősi a történelmi gyökereit, társadalmi tradícióit, anyagi örökségét és egyedi nemzeti létének hivatkozási alapjait illetően, míg fiatal abban a tekintetben, hogy vele azonos területi kiterjedésű állam 1947 előtt soha nem volt.

Végül 1947. augusztus 14-én a korábban még romantikus történelmi emlékek szintjén sem létezett Pakisztán, augusztus 15-én pedig a modern India is elnyerte függetlenségét. Pakisztán az 1940-es évek folyamán megszületett idea volt. Nevének értelmezése azóta is kettős: egyszerre jelenti urdu nyelven a „Tiszták Államát”, és sajátos összevonása azon területek elnevezéseinek (Pandzsáb, Kasmír, Szindh, Északnyugati Határtartomány, Beludzsisztán), amelyek egyesítéséből létre kívánták hozni.² Alapját az az elképzelés alkotta, hogy Dél-Ázsia brit gyarmati területeinek

² Csicsmann László: Pakisztán és Banglades – Államképző erő-e a vallás? In Böszörményi Jenő – Hegedűs Dániel (szerk.): *Állam és kisebbség Ázsiában – európai nézőpontból*. Budapest, EÖKI, 2008. 135.

muszlim vallású lakossága egy külön nemzetet alkot, amelynek szellemi kultúrája, életmódja, civilizációs tradíciói markánsan különböznek a többiekétől, különösen a terület egészen többséget alkotó hindukétól. London végül elfogadta az úgynevezett „két nemzet” teóriát, és a gyarmaton két állam létrehozását tűzte ki célul: a muszlim többségű Pakisztánét és a hindu többségű Indiaét. Kezdetben az előbbi két, egymástól nagy távolságra fekvő terület egységből állt, Nyugat-Pakisztánból (ami lényegében a mai Pakisztán állam) és Kelet-Pakisztánból (azaz a mai Bangladesből).

India számára 1947. augusztus idusán megszületett ugyan a várva várt nemzeti függetlenség, de el is vezett több olyan terület, amely nemcsak gazdasági értelemben, de az indiai történelmi identitást illetően is fontos értéket képviselt. Az egykori Indus-völgyi civilizáció területének döntő része például a legjelesebb emlékekkel Pakisztánhoz került, amely sajátjaként kezdte kezelni ezeket. Hasonló sors jutott a már a *Mahábhárata* eposzban is szereplő Gandhárának, amelynek egykori területei ettől kezdve Afganisztán és Pakisztán határvidékét alkották. A Brahmaputra és a Ganga folyamok deltavidékei, amelyek jórészt Kelet-Pakisztán területi magvát jelentették, szintén az első koroktól kezdve az indiai civilizációs térség részei voltak. Kasmír is egy lett volna e szimbólum értékű veszteségek sorában, ha a területet brit hűbéri függésben ellenőrzése alatt tartó maharádzsa, Hari Szingh politikájával nem teszi lehetővé India számára a vidék bekebelezését. Kasmír – ahogyan ma is – többségében muszlimok által lakott terület volt. Ez mintegy 77%-os részarányt jelentett az iszlám hívei számára,³ de egyes térségeiben a buddhisták és a hinduk is helyi többséget alkottak. A területet uraló dogra-rádzsput dinasztia ugyanakkor hindu volt, és Hari Szinghnek inkább lett volna kedvére önálló állammá szervezni a fejedelemségét, mintsem integrálni valamelyik születő országba.⁴ A több mint 600 kisebb-nagyobb, a gyarmati időszakban brit hűbéri függésben élő fejedelemség⁵ csatlakozása Indiához vagy Pakisztánhoz a függetlenné válás időszakában elvben nem volt kötelező, de a fejedelmeknek nem hagytak más választást. Dönthettek ugyan arról, hogy melyik országot preferálnák, ám alapvető rendezési elv volt alattvalóik vallásfelekezeti többsége. A muszlim többségű területekre Pakisztán tartott igényt (mint a dél-ázsiai muszlimok hazája), míg az egyéb (az esetek zömében hindu) vallási többséggel bírókat India kívánta határai között tudni. Kasmír azonban speciális eset volt, nagy kiterjedése és stratégiai jelentőségű fekvése miatt. A vallásfelekezeti elv alapján Pakisztán joggal formált igényt rá, ám amikor – megelégedve a maharádzsa halogató taktikáját – a pakisztáni kormány felbujtására pastun törzsi milíciák támadtak Kasmírra, a menekülő uralkodó Indiához fordult támogatásért, aláírva fejedelemségének csatlakoztatását az országhoz. Dzsaváharlál Néhrú miniszterelnök

³ Wilhelm Zoltán – Pete József – Kisgyörgy Péter: Adatok a kasmíri konfliktus politikai földrajzi elemzéséhez. *Földrajzi Értesítő*, 55. (2006), 1–2. 229.

⁴ Victoria Schofield: *Kashmir in Conflict – India, Pakistan and the Unending War*. London – New York, I. B. Tauris, 2003. 28–54.

⁵ Balogh András: India. In Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. II. kötet. Budapest, Osiris, 2006. 224–241.

megragadta az esélyt Kasmír megszerzésére – indiai narratíva szerint megtartására –, és fegyveres erővel igyekezett ellenőrzés alá vonni a térséget. A kibontakozó első indiai–pakisztáni háború nem eredményezett döntést Kasmír hovatartozásáról. 1948 végére a terület valamivel több, mint egyharmada pakisztáni, míg a maradék (igaz, a legsűrűbben lakott és a gazdasági termelés legnagyobb részét adó vidék) indiai megszállás alá került, a frontvonalak pedig megszilárdultak. Ez a területi állapot érdemben két alkalommal változott meg: 1962 őszén Kína elvett Indiától egy körülbelül 40 ezer négyzetkilométeres kietlen területet, az úgynevezett Akszaj Csin platót.⁶ Egy évre rá pedig Kína és Pakisztán között született határegyezmény, amely a Shaksgam-völgyet kínai fennhatóság alá helyezte.⁷ Ezzel Peking is a részesévé vált a kasmíri konfliktusnak, és – mivel Pakisztán olyan területet engedett át neki, amely a nemzetközi jog szerint nem volt az övé – alapvetően a *status quo* fennmaradását pártolta a további évtizedekben. Kasmír és a himalájai határok ügye a hidegháború során végig mérgezte az indiai–pakisztáni és indiai–kínai viszonyt.

Dél-Ázsia dekolonizációjának történelmi körülményeit nemzetközi szinten a hidegháborús szembenállás határozta meg. Az itt élő népek számára tehát alapvető feladat volt viszonyuk kialakítása a kapitalista és a szocialista tömbök vezérhatalmaihoz és az általuk dominált, kétpólusúvá váló világhoz. Sajátosan árnyalja ezt a helyzetet, hogy a gyarmati alávetettségéből felszabadult népek körében erős volt az igény a minél teljesebb körű szuverenitás elnyerésére és megőrzésére. Ezt ugyanakkor megnehezítették a gazdasági fejletlenségük és globális összevetésben is igen rossz szociális viszonyaik miatti jelentős külföldi tőke- és technologiaigényeik. A modernizációhoz szükséges forrásokért zajló versenyben az egyik elterjedt stratégia valamelyik szuperhatalom szoros támogatásának megnyerése volt. Mindez persze a hidegháborús szembenállás beszívargását is lehetővé tette a szubkontinensre. Dél-Ázsiában Pakisztán egyértelműen pártállást foglalt az Amerikai Egyesült Államokkal 1954. május 19-én aláírt kölcsönös védelmi támogatási egyezményrel.⁸ Megkezdődhetett az amerikai haditechnika és segélyek áramlása a fiatal országba azzal az utóbbi tévesnek bizonyuló washingtoni számítással, hogy Pakisztán hathatós támasza lesz a nyugati szuperhatalom közel-keleti politikájának.⁹ 1965-ben az amerikai haditechnika már az Indiával szembeni újabb háborúban jutott szerephez, és az Egyesült Államok – amely nem kívánt komolyabban beszállni az indiai–pakisztáni ellenségeskedésbe – jelentősen visszább vett helyi szövetségesének támogatásából.

⁶ Cheng Feng – Larry M. Wortzel: PLA Operational Principles and Limited War: The Sino-Indian War of 1962. In Mark A. Ryan – David Michael Finkelstein – Michael A. McDevitt (szerk.): *Chinese Warfighting: The PLA Experience Since 1949*. Watertown (USA), East Gate Books, 2003.

⁷ Food and Agriculture Organization: *Treaties Concerning the Non-navigational Uses of International Watercourses – Asia*. Róma, Legislative Study 55, 1994. 45–47.

⁸ Devin T. Hagerty: The Development of American Defense Policy Toward Pakistan, 1947–1954. *The Fletcher Forum*, 10. (1986), 2. 218.

⁹ Henry Kissinger: *White House Years*. Little Brown and Co., 1979. 997–998. és Robert J. McMahon: United States Cold War Strategy in South Asia: Making a Military Commitment to Pakistan, 1947–1954. *The Journal of American History*, 75. (1988), 3. 812–840.

Afganisztán helyzete ezzel szemben sok tekintetben „öröklött” volt. Barátsági szerződése a szomszédos Szovjetunióval még 1921. február 28-ra kelteződött,¹⁰ bár ez nem tudta megelőzni a két fél közötti kisebb súrlódásokat a határok pontos kijelölése, illetve ideológiai kérdések mentén. Moszkva összességében fontos partnernek tekintette Afganisztánt a hidegháború idején, és jelentős segítyeket juttatott számára, Kabul ugyanakkor időről időre visszatért a semleges, el nem kötelezett külpolitikához, amit a Szovjetunió gyanakvással szemlélt. 1978. december 5-én újabb, 20 évre szóló barátsági szerződés kötött a felek között, amely hivatkozási alapot teremtett a Szovjetunió 1979 karácsonyi afganisztáni inváziójához. Dél-Ázsia legészaknyugati állama tehát soha nem lett stabil szovjet szövetséges, hanem az 1980-as évekre a hidegháborús szembenállás legmérgezőbb gócpontjává vált a térségben.

India viszont felvállalta a szovjetbarátságot, noha csak egy hosszabb folyamat eredményeképpen, amelynek alakulására a külső hatalmak döntő hatást gyakoroltak. Eredetileg a már említett Néhrú vezette első indiai kormány távolságot akart tartani mindkét szuperhatalomtól, és igyekezett minél több gazdasági és technológiai támogatást nyerni tőlük. India az el nem kötelezett (manapság inkább pozitív semlegességnek nevezett) külpolitika legfajtsúlyosabb hívének számított. Alapvető törekvése volt a szuperhatalmak szembenállásának távol tartása közvetlen stratégiai környezetétől, amelybe Dél-Ázsia mellett Délkelet-Ázsiát is beleértette.¹¹ Ugyanakkor a Kínai Népköztársasággal együttműködésben egy erőteljes ázsiai centrum kialakítására törekedett. Mindezt keresztülhúzta azonban az 1950-es évek végére súlyosan megromlott indiai–kínai viszony és az 1962. évi határháború. Katonai veresége és Akszaj Csin már említett elvesztése addigi külpolitikájának felülvizsgálatára készítette Indiát. Bár az el nem kötelezettség értékeit továbbra is fennen vallották, egyre szorosabb kapcsolatot alakítottak ki a Szovjetunióval, amely – miután az USA a rivális Pakisztánnal lépett szövetségre – a legalkalmasabb jelölt volt arra, hogy szuperhatalmi biztosítékokat adjon az országnak. Megkezdődött a szovjet fegyverek nagyarányú importja, és 1971. augusztus 9-én megkötötték a szovjet–indiai barátsági szerződést.¹² Dél-Ázsia legnagyobb országa komoly kül- és biztonságpolitikai együttműködést vállalt Moszkvával, de stratégiai önállóságát mindvégig megőrizte. Egyúttal kifejezte a hidegháború egyik nagy helyi paradoxonját, amelyet már a korban is sokan emlegettek: a demokrácia bajnokának tekintett Egyesült Államok az állandóan diktatúrákba süllyedő Pakisztánt támogatta, míg a világ legnépesebb demokráciájának becézett India a diktatórikus szovjet tömbnél keresett támogatást. Mindenesetre a dolog sok szempontból működőképesnek bizonyult. Mint még később szó lesz

¹⁰ Michael Alan Lennon: *Russia's Treaties of Friendship and Co-operation in Asia*. [Disszertáció.] Monterey (Kalifornia), Naval Postgraduate School, 1980.

¹¹ Lásd Háda Béla: *India biztonságpolitikájának evolúciója 1947–2017*. Budapest, NKE, 2019b.

¹² Linda Raccioppi: *Soviet Policy towards South Asia since 1970*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994. 78.; a szerződés szövegét lásd: *Treaty of Peace, Friendship and Co-operation between the Republic of India and the Union of Soviet Socialist Republics*. LII of India, Indian Treaty Series, 1971. augusztus 9.

róla, a Moszkva–Újdelhi kapcsolatrendszer messze túlélte a Szovjetunió felbomlását, és még napjainkban is produkál közös eredményeket, különösen katonai téren.

Ma már ritkán emelik ki, de a gyarmati rendszer teljes felszámolása a dél-ázsiai térségben csak az 1960-as években zárult le. India még 1950–1954 folyamán meg-egyezős úton integrálta a területébe ékelődő kis francia gyarmati enklávékat (Pon-dicséri, Karikal, Janaon, Mahé és Csandernagor), majd 1961-ben erővel kergette el a vonakodó Portugáliát addigra megmaradt kis indiai gyarmatairól (Goa, Daman, Diu). A Maldív-szigetektől végül 1965 júliusában vonult vissza a brit adminisztráció, amivel lényegében megszűnt az európai uralom a térség valamennyi területegysége felett. Mégsem ez az aktus hozta el az utolsó szuverén államalapítást a hidegháború időszakában, hanem Kelet-Pakisztán elszakadása. 1971-re a pakisztáni állam két nagy területegységének politikai elitcsoportjai között az addig is meglévő ellenté-tek végzetes töréshez vezettek, és a hadsereg Mohamed Jahja Hán tábornok-elnök utasítására megszállta a „Keleti Szárny” területét, megakadályozandó annak elsza-kadását. A kibontakozó pakisztáni polgárháborúban India a bengáli nemzeti törek-vések, illetve az ezeket nyíltan kifejező Mudzsibúr Rahmán, az Awámi Liga nevű párt vezetője mellé állt. Tulajdonképpen az indiai hadsereg csinált szuverén országot az addigi Kelet-Pakisztánból. Indira Gandhi kormányának 1971. decemberi katonai beavatkozása a pakisztáni polgárháborúba két hét leforgása alatt Pakisztán terü-leti felbomlását és a bengáliak országának megszületését eredményezte. Banglades néven ekkor jött létre Dél-Ázsia máig utolsó önálló állama, amely egyúttal 98%-os részarányt képviselő bengáli lakosságával a Maldív-szigetek mellett a második lett a világnak ezen a részén, amelynek lakossága döntő többségében azonos etnikai háttérrel rendelkezik. Érdekes csupán, hogy Pakisztán ezzel egy időre a harmadik legnépesebb dél-ázsiai állammá süllyedt, mivel a függetlenné váláskor az újszülött Bangladesben élt az addigi pakisztáni népesség nagyjából 54%-a.¹³

A polgárháborút követően Pakisztánban megerősödtek azok a nézetek, amelyek Indiában az ország elpusztítására törő, megbékíthetetlen ellenséget láttattak. Ezzel egyrészt a maradék pakisztáni nemzet kohézióját kívánták erősíteni, másrészt gyors, az ország pénzügyi korlátait feszegető fegyverkezési programot indokoltak vele. Utób-binak a nukleáris fegyverek iránti igény is részét képezte. Mivel a kasmíri területi vita továbbra is megoldatlan maradt, az önvédelem eszméjét nagyon is mindennapi érvekkel lehetett alátámasztani. Iszlámábád számára ekkortól erősen felértékelő-dött az 1960-as évek óta meglévő kínai barátság is, különösen, mivel az USA-val fenntartott kapcsolatai újabb mélypontra kerültek. 1971 eseményei egyértelművé tették, hogy a dél-ázsiai térség vezető katonai hatalma India, és ennek kihasználására igencsak hajlamos.

1975-ben az apró, addig névlegesen független himalájai Szikkim fejedelemség máig vitatott tisztaságú népszavazás útján csatlakozott az indiai szövetségi államhoz. Fontos lépés volt ez India északkeleti államaival való szárazföldi összeköttetésének

¹³ Csicsmann (2008): i. m. 136.

(az úgynevezett Sziliguri-korridornak) biztosításában. Egészen e sorok születéséig ez jelentette az utolsó lényeges területi változást Dél-Ázsiában. A továbbiakban mindössze jelentéktelenebb, nemzetközi jogi szempontból el nem ismert módosulásokra került sor az aktuális területi ellenőrzés viszonyaiban a himalájai határtérségekben (például a Sziascen-gleccsernél), olyan vidékeken, amelyek pontos hovatartozása amúgy is vita tárgya. India himalájai pozícióinak stabilizálása (Bhutánnal és Nepállal már korábban is volt szövetségi szerződése) fontos lépés volt az ország regionális hatalmi szerepének erősödése szempontjából.¹⁴ Újdelhi ekkor már az Indiai-óceán térségét tekintette az ország tágabb biztonsági övezetének, amelytől távol tartotta volna az idegen hatalmakat. Néhrú leánya, Indira Gandhi kormányfőként igyekezett nemzetközi szinten népszerűsíteni az úgynevezett „indiai-óceáni békeövezet” tervét,¹⁵ amely lényegében hazája domináns szerepét alapozta volna meg ebben az óriási térségben. Kudarca azonban éppen szövetségese politikája nyomán vált nyilvánvalóvá. A Szovjetunió afganisztáni beavatkozása 1979 karácsonyán alapvető változásokat idézett elő Dél-Ázsia államainak biztonságpolitikai helyzetében, a hidegháború egy új, nem is annyira „hideg” hadszínterét nyitva meg a térségben. Egyúttal – mint ahogy a következő fejezetben részletesebben szó lesz róla – a helyi államok közötti stratégiai erőegyensúly tekintetében is változások indultak meg az 1980-as évtized folyamán. E ponton elhagyjuk kissé a hidegháborús időszak kül- és biztonságpolitikai folyamatainak áttekintését, és szentelünk némi figyelmet a térség országait jellemző belső viszonyoknak is.

Dél-Ázsiában az itteni államok társadalmi és politikai különbözőségei dacára is nagy vonalakban megfigyelhetők voltak bizonyos közös fejlődésjegyek. Ezek közül első helyen a republikanizmus eszméjének terjedését érdemes kiemelni. Jóllehet, a helyi népek történelmi korszakokon keresztül hagyományosan monarchikus kormányzati rendszerek alatt éltek, ezek fenntartása, esetleg valamilyen formában való újjáalakítása a függetlenné válást követően a többség szemében nemkívánatos volt. India, Pakisztán, Sri Lanka, majd a Maldív-szigetek politikai elitjei merőben új fejezetet kívántak nyitni a lakosság politikai részvételének lehetőségeit és az ország kormányzásának kereteit illetően. A monarchiával való szakítás gondolata egyszerre jelentette a brit gyarmati örökség és kötelek felszámolását, a britekkel általában együttműködő uralkodócsaládok megregulázását, az uralmuk alatt álló területek beépítését a modern területi igazgatás rendszerébe és nem mellesleg az elitcserét is, aminek köszönhetően a függetlenné válás során előtérbe került politikai csoportok zavartalanul foglalhatták el az új államok legfelsőbb vezetői pozícióit. A magánérdek és a modern államépítés szempontjai több alkalommal egybeestek. A Brit India közvetlen gyarmati irányítás alatt álló területei mellett létezett, több mint 600 belső

¹⁴ Lásd Háda (2019b): i. m.; Indo-Nepal Treaty of Peace and Friendship. *United Nations Treaty Series*, 94. (1951). 3–8.; *Treaty of Friendship between India and Bhutan*. 1949. augusztus 8.

¹⁵ Indian National Congress: Address at the Third Conference of the Heads of State or Government of Nonaligned Countries [Lusaka, September 1970]. 1970. szeptember.

autonómiát élvező úgynevezett „hercegi állam” (elterjedtebb magyar kifejezéssel: fejedelemség) integrálása és az elavult feudális eredetű struktúrák felszámolása nélkül sem Pakisztánban, sem Indiában nem lehetett volna egységes, korszerű és a megfogalmazott demokratikus elveknek megfelelő helyi igazgatási struktúrákat kialakítani, így annak észszerű alternatívája nem volt. Az egykori fejedelmeket Indiában „nyugdíjazták”. Noha történelmi címeiket családi hagyományként később sokan emlegették közülük, társadalmi előjogaik megszűntek, és általában különösebben jómódúnak sem számítottak többé. Anyagi jólétüket leginkább azok tudták megőrizni, akik az új politikai elithez csatlakozva magas állami pozíciókba léphettek, esetleg az üzleti életben tudtak komolyabb sikereket felmutatni. Rendszeres pénzbeli juttatásaikat az 1960-as években Indira Gandhi kormánya szüntette meg.¹⁶

India, Pakisztán és Srí Lanka új alkotmányok elfogadásával nyilvánította köztársasággá önmagát, felszámolva a domíniumi státuszt, ezáltal a brit uralkodó addig megmaradt, igencsak névleges államfői szerepét is. Indiában ez már a máig (módosításokkal) érvényes, 1950-ben hatályba lépett alkotmánnyal megtörtént. Pakisztán 1956 márciusától hasonló módon vált iszlám köztársasággá, míg Srí Lanka 1972-től vette fel a köztársasági államformát,¹⁷ egyúttal változtatta meg elnevezését Ceylonról a ma ismert (egyébként „Fényességes Szigetet” jelentő) formára. A Nemzetközösségnek ugyanakkor mind tagjai maradtak, csakúgy, mint a megkésve függetlenné vált Maldív-szigetek és Banglades is. A Maldív-szigetek 1965-ös függetlenné válása után néhány évvel, 1968 áprilisában népszavazás döntött a szultánok uralmának megszüntetéséről. Eredményeképpen az addigi miniszterelnök, Ibrahim Názír elnök lett, az 1968 novemberében elfogadott úgynevezett tizedik alkotmány pedig egy elnöki köztársaságot hozott létre a szigetországban.¹⁸ A monarchikus államforma lényegében ott marad fenn Dél-Ázsiában, ahol közvetlen gyarmati uralom nem valósult meg, tehát Afganisztánban, Nepálban és Bhutánban. Az afganisztáni Barakzai-dinasztia uralma ugyanakkor még a hidegháborús évtizedek során megszűnt Mohamed Zahír sah 1973-as puccsot követő lemondásával. Ettől kezdve már csak a két himalájai állam élén álltak királyok, a szubkontinens többi részén az államfő is (legalábbis az alkotmányok szerint) választott tisztség lett. A folyamat – mint látni fogjuk – a poszthidegháborús korban sem állt meg.

Másik, nagyon fontos közös vonás volt a térség országainak életében a gyors gazdasági és társadalmi modernizáció igénye. Az öröklött viszonyok általánosságban elkeserítőek voltak. Dél-Ázsia lakói körében az írni-olvasni tudás, a társadalmi mobilitás lehetősége vagy éppen a közszolgáltatásokhoz való hozzájutás tekintetében olyan állapotok uralkodtak, amelyek leginkább Afrika viszonyaival voltak párhuzamba állíthatók. Súlyos problémát jelentett a fejlődéshez szükséges tőke hiánya is. India

¹⁶ Balogh András: A Nehru–Gandhi-dinasztia tündöklése és bukása. *Nemzet és Biztonság*, (2015), 4. 118.

¹⁷ A ceyloni szingaléz Kandy Királyság uralkodócsaladját még 1815-ben eltávolították a britek.

¹⁸ United Nations: *Constitutional History*. Permanent Mission of the Republic of Maldives to the United Nations, 2012. december 12.

e tekintetben némileg kilógott a sorból, mivel egyetlenként a térségben rendelkezett tőkeerős nemzeti nagyvállalkozói réteggel. A dél-ázsiai államok a 20. század közepén lényegében agrárországok voltak, ahol a mezőgazdasági földbirtokstruktúra döntő jelentőséggel bírt a lakosság megélhetési feltételei szempontjából. Országonként változatos képet mutatott az ehhez való hozzáállás. Indiában Néhrú kormánya feudális maradványként kezelte a nagybirtokok rendszerét, és kisparaszti gazdaságokra akarta felosztani azokat.¹⁹ E folyamat azonban felemásra sikeredett, mivel a kormányzó Nemzeti Kongresszus tagságában, de a helyi igazgatásban is erősen képviseltette magát a földbirtokosok rétege, akik így továbbra is érvényesíthették érdekeiket az agrárszféra átalakítása során.²⁰ A reformok jórészt a föderális berendezkedésű ország tagállamainak szintjén folytak, ami régióként igen eltérő állapotok kialakulásához vezetett. Végül 1972-ben hoztak központi szabályokat a földbirtokok maximális méretét illetően, ami felszabadított ugyan némi szétosztható földterületet, de a birtokstruktúra anomáliáinak országos szintű felszámolásához ez is kevésnek bizonyult.²¹ Pakisztánban ugyanakkor a pandzsábi nagybirtokosok a társadalom egyik különösen befolyásos csoportját alkották, akik a politikai folyamatokra is komoly hatással voltak. Afganisztánban a hagyományos törzsi gyökerű nemesség szintén nagybirtokos státuszba került. Ezeket a családokat a szocialista hatalomátvételt követően fosztották meg birtokaiktól és üldözték el az országból. Srí Lankán a jelentős szingaléz ültetvényes családok ugyanakkor szintén megőrizhették elitstátuszukat, és vagyonukra (is) támaszkodva politikai befolyást építhettek.

Míndezzel párhuzamosan Dél-Ázsia újonnan függetlenné vált államai a társadalmakat átfogó nemzeti identitás megteremtésének problémáival is szembesültek. A nacionalizmusban rejlő mozgósító erő már a 19. század végén ismertté vált azon helyi (főleg a brit gyarmati területekről származó) értelmiségi hangadók körében, akik tájékozottak voltak a nyugati világ politikai folyamatait illetően. Kívánatos eszköz volt ez a 20. század első felének függetlenségi küzdelméhez, de ugyanakkor felerősítette a törésvonalakat a lakosság egyes csoportjai között. India esetében ez a muszlim nemzet tézisének megjelenését és az etnikai/nyelvi alapú szeparatizmus veszélyét vetette fel. Megfogalmazódott az indiai nemzet hindu civilizációs gyökereinek előtérbe helyezése is. Az úgynevezett hindu nacionalizmus hívei úgy vélték, hogy az indiai nemzet legfontosabb karakterjegye a hindu szellemi kultúrában való közösség. Társadalmi jövőképük központjában a Hindutva, az idealizált hindu életmód elterjesztésének és dominánssá tételének eszméje állt (és áll napjainkban is). Az iszlámot és a kereszténységet pedig idegenek által behurcolt kultúraként tartották számon, amitől lehetőség szerint meg kell tisztítani Indiát (szerényebb célkitűzésként legalább megfosztani őket befolyásuktól) egy romlatlannak tekintett hindu kultúra

¹⁹ Bipan Chandra – Mridula Mukherjee – Aditya Mukherjee: *India After Independence*. Újdelhi, Penguin Books, 1999. 339–350.

²⁰ Gáthy Vera: *India – a múltból a jövő felé*. Budapest, Typotex, 2017. 294–299.

²¹ Gáthy (2017): i. m. 294–299.

és életmód felemelkedése érdekében. A hindu nacionalizmussal szemben az Indiai Nemzeti Kongresszus elitje a területi nacionalizmus eszméjét helyezte előtérbe, és a függetlenné válást követő kormányzásuk során ezt is juttatták érvényre. Eszerint mindenki az indiai nemzet tagja, aki India állampolgára, függetlenül minden egyéb tényezőtől. Az indiai alkotmány ennek megfelelően értelmezi az indiai nemzet fogalmát, amelyen belül azonban a nagy nyelvi csoportok számára biztosítja az autonóm fejlődés lehetőségét. A gyakorlatban ez a szövetségi államok struktúrájának hozzáigazítását jelentette a legnagyobb, egy tömbben élő közösségek igényeihez, lehetővé téve számukra a saját tagállam létrehozásának lehetőségét. Ezzel kezelte az indiai elit az ország soknemzetiségű jellegét, egyúttal biztosította a területi integritását is. Noha etnikai (illetve a szikhek esetében vallási) alapú szeparatista mozgalmak létrejöttek a területén, de a lakosság többsége végeredményben elfogadta az indiai nemzethez tartozást cserébe az autonóm struktúrákért.

Az iszlám nemzet tézisének győzelemre vitelével és Pakisztán megalapításával ugyanakkor egy másik nemzetépítési modell is érvényre jutott Dél-Ázsiában. Ennek felfogása szerint az egykori brit gyarmat muszlim lakossága egy nemzetet alkot az ummához tartozás alapján, amely merőben eltérő szociokulturális és szellemi tradíciókat alapoz meg számukra, mint ami a többi vallási csoportot (különösen a hindukat) jellemzi. Pakisztán muszlim jellegét a már említett 1956-os alkotmány is hangsúlyozta. Természeténél fogva ez az eszmeiség azt is jelentette, hogy a kisebbség fogalma a pakisztáni kormányzat szemében a más vallású emberek közösségeit jelenthette. Eszerint a keresztény, hindu, szikh, buddhista, párszi és ahmadi lakosságot tekintették kisebbségnek.²² A helyzet persze csak papíron volt ilyen egyszerű. A legnagyobb kihívás ezt a filozófiát az államalapítást követően az etnikai nacionalizmus részéről érte. Pakisztánban is voltak persze olyan társadalmi csoportok, amelyek az etnikai vonásokat háttérbe szorító, egységes pakisztáni identitás érvényesülésére tették fel a jövőjüket. Ilyenek voltak Nyugat-Pakisztánban a mohadzsírok, míg Kelet-Pakisztánban a bihari muszlimok. Ugyanakkor olyan jelentős, önálló történelmi identitással, fejlett nyelvvel és nagy kiterjedésű többségi településterülettel rendelkező nemzetiségek körében, mint a pastunok nyugaton és a bengáliak keleten, sokan megkérdőjelezték a vallási alapú nemzetépítés érvényességét. Kelet-Pakisztán elszakadása és Banglades megalakulása 1971-ben, amiről fentebb már volt szó, hatalmas megrázkódtatást jelentett az iszlám nemzet híveinek, és az etnikai szeparatizmus győzelmét jelentette. Ám a maradék Pakisztán végül meg tudta őrizni az egységét. Továbbra is érvényesnek tekintette az iszlám alapokon szerveződő önálló pakisztáni nemzet eszméjét, a muszlim vallásosságból fakadó identitáselemek pedig az 1980-as években a „mecsset és a barakk” szövetségeként jellemzett politika támogatásával tapasztalhatóan megerősödtek szerte a társadalomban, így – párhuzamosan a szovjetek ellen Afganisztánban küzdelmet vállaló mudzsáhidok ideológiai képzsével – a különösen érintett pastunok körében is. Pakisztán vallási

²² Bővebben: Iftikhar H. Malik: *Religious Minorities in Pakistan*. MRGI Report, 2002.

alapon megkülönböztetett kisebbségeinek részaránya ekkorra már összesen 3%-ra olvadt.²³ Hivatalos, az állam által képviselt nemzeti ideológiájának alapját az 1980-as évekre három tényező alkotta. Ezek az iszlám vallásosság és civilizáció, a dél-ázsiai muszlim műveltségi nyelv, az urdu nemzeti nyelvként való pozicionálása, valamint az ostromlott állam gondolata, amely az Indiával szembeni mindenáron való önvédelem szükségességét sulykolta az emberekbe.²⁴

Sajátos módon Bangladesben is végbement az iszlám bázisú politizálás megerősödése, már néhány évvel a függetlenné válás után. A bengáliak körében sokáig különösen erősnek tűnt a vallásosságon felülemelkedő, nyelvi és történelmi közösségen alapuló nemzettudat.²⁵ Olyannyira, hogy Pakisztán megalakulásakor – míg egyébként milliós migrációs hullámok indultak meg a muszlimok és más vallásúak körében a születő államok területei között – a bengáli területeken helyben maradt a hindu vallású bengáliak jelentős része, mintegy 20%-át alkotva a „Keleti Szárny” lakosságának. Ugyanakkor az Indiához került, hindu többségű Nyugat-Bengálban is jelentős muszlim lakosság maradt helyben. E nemzeti bizalmi közösség ugyanakkor jelentősen gyengült a függetlenné válást követő évtizedben az iszlám bázisú identitáspolitikák erősödésével.

Afganisztánban a pastun nacionalizmus egyszerre jelentett problémát az ország nem pastun lakossági csoportjainak és a szomszédos Pakisztánnak is. Hagyományosan az „afgán” a pastunok egyik elnevezése volt, akik – történelmi perspektívából egyébként megalapozottan – Afganisztán megalapítóiként és uraiként tekintettek önmagukra. Jóllehet, az ország soknemzetiségű volt és maradt (amit a különböző törzsi identitások tovább bonyolítottak), az uralkodócsalád és környezete pastun származású volt, így az afgán államrezon egyre inkább a pastun nemzeti célok előtérbe állításával fogalmazódott meg a 20. század során. Mindez persze a társadalom más etnikai háttérrel rendelkező tagjainak ellenállásába ütközött, felerősítve a nemzetiségi törésvonalakat. Az etnikai nacionalizmus elméleti alternatívája a 20. század második felében a kommunizmus, majd az iszlám bázisú vallási fundamentalizmus lett, mint a közösség politikai és társadalmi életét megszervező vezérlő ideológia. Sajátos jelenség azonban, hogy még az afganisztáni baloldali mozgalomban is megfigyelhető volt az etnikai alapú szerveződés. A kommunista párt szerepét betöltő Afganisztáni Népi Demokratikus Párt két rivális belső frakciója közül a Halk (Nép) inkább pastun, míg a Parcsam (Zászló) tádzsik dominancia mellett jött létre.²⁶ Igaz, utóbbinak

²³ Malik (2002): i. m. 10.

²⁴ Lásd: Csicsmann László: Pakisztán. In Csicsmann László – Rácz Gábor – Salát Gergely (szerk.): *Politikai rendszerek Dél- és Kelet-Ázsiában*. Budapest, BCE, 2017. 351–360.

²⁵ Abu S. Shonchoy – Kenmei Tsubota: Partition, Independence and Population Geography in Bengal. *IDE Discussion Paper*, 590. (2016).

²⁶ Lásd: Gazdik Gyula: A közel-keleti térség. In Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. II. kötet. Budapest, Osiris, 2006. 272–294.

számottevő urbánus pastun tagsága is volt.²⁷ Nem vált itt egyeduralkodóvá sem a baloldali, sem a vallási fundamentalista alternatíva, de újabb ellentéteket szított az afgán társadalomban, hozzájárulva a polgárháborús állapotok kialakulásához és fennmaradásához. Mindez nem csak belső ügy volt. A pastun nemzettudat magában hordozta az 1893-ban, a második brit–afgán háború után meghúzott, majd az 1919-es Ravalpindi Szerződésben megerősített Durand-vonal felülvizsgálatának törekvését is. A Durand-vonal eredetileg az Afganisztáni Emirátus és a dél-ázsiai brit gyarmatbirodalom határát jelentette, amelyet a függetlenné váló Pakisztán északnyugati államhatáraként örökölt meg. Csakhogy a Durand-vonal gyakorlatilag kettévágta a pastunok településterületét, a nép nagyjából kétharmadát végül Pakisztán állampolgárává téve. Ezzel előállt az a sajátos helyzet, hogy eredeti államalkotó nemzete a maradék Afganisztánban már nem képezett többséget, míg a szomszédos Pakisztánban 1947 után igen jelentős tényezővé, ugyanakkor az afgán állammal kapcsolatos állandó politikai és stratégiai aspirációk okává és eszközévé lépett elő. Itt érdemes kis kitékintéssel megjegyezni: Afganisztán ma ismert etnikai arculata az 1893 után maradt államterület viszonyait tükrözi. Az afgán sah birodalmának ezt megelőzően egy tömbben élő, számszerűen többséget alkotó pastun népesség alkotta az etnikai alapját. Észak-Afganisztán korábban is sokszínű népességnek adott otthont, ám a 19. századi államban még volt egy egyértelműen domináns nemzet. A 20. századra azonban ez már nem állt fenn, a nemzetépítés szempontjából instabillá téve az afgán társadalmat. Ez az instabilitás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Afganisztán nem tudta betölteni kulcsfontosságú ütközőállam szerepét. A pastunok részéről a helyzet legalább ideiglenes tolerálásának feltétele az volt, hogy a brit, majd pakisztáni államigazgatás ne akadályozza őket az általuk határként el nem fogadott Durand-vonalon átívelő kapcsolattartásban, a pastun nemzeti tér virtuális fenntartásában. Ennek ellenére Pakisztán függetlenné válásától folyamatosan téma volt a gyarmati időkben meghúzott, eredetileg befolyási viszonyokat rögzítő Durand-vonal államhatárként való elismerése. Az 1950-es évek folyamán Afganisztán és Pakisztán között több kisebb fegyveres összetűzés zajlott le a térségben, és a pastunok körében erős támogatottságnak örvendett a Pakisztánhoz került pastun területek (Pastunisztán) függetlensége vagy egyesülése az anyaországgal. A pastun nacionalizmus kezelésére Pakisztán részéről egyrészt a pastunok beengedése a katonai felső vezetésbe és az államigazgatásba, másrészt a versengő identitások²⁸ szellemi közegében az iszlám fundamentalista eszmék terjedésének elősegítése voltak kézenfekvő lépések. Más kérdés, hogy – mint látni fogjuk – ez utóbbival egy egészen más, bár nem kevésbé fenyegető problémával terhelte meg saját társadalmát.

²⁷ International Crisis Group: Afghanistan: The Problem of Pashtun Alienation. *ICG Asia Report*, 62. (2003. augusztus 5.). 5.

²⁸ A versengő identitások jelenségével azt a helyzetet jellemezzük, amikor egy egyénnek különböző, a közösségben elfoglalt helyét alapjaiban meghatározó identitáselemei léteznek egymás mellett (például állampolgársági, nyelvi, etnikai, törzsi, vallási identitás stb.), és ezek közül különböző helyzetekben más és más elemek határozhatják meg az egyes politikai kérdésekhez való viszonyulását.

Srí Lankán a társadalom egységes nemzeti építkezésének legfőbb gátja a két legnépesebb nemzetiség, a tamilok és szingalézek szembekerülése volt. Mindkettejük jelenléte Lanká szigetén ókori gyökerekre támaszkodik, és történelmük során több, önálló államalakulatuk is létezett, amely a saját államiság emlékét adta számukra. A szingaléz többség Ceylon 1948. február 4-i függetlenné válását követően lényegében saját nemzetállamaként tekintett a sziget egészére, és a tamilok azon részét, akiket még a gyarmati időkben telepítettek be (az úgynevezett ültetvényi tamilokat) távozásra kényszerítették volna, míg az őshonos tamil népesség társadalmi befolyásának jelentős visszaszorítására törekedtek.²⁹ Az 1970-es évek végére ez súlyos összetűzésekhez vezetett a többségi és kisebbségi társadalom egyes csoportjai között, 1983-tól pedig nyílt polgárháborúba torkollott.

Belpolitikai vonatkozásban a dél-ázsiai országokat – részben a fent említettekbenől kifolyólag is – általában erőteljes belső konfliktusosság jellemezte. A hazai elitek politikai uralmának megszerveződése államonként igen eltérő közösségek helyzetbe kerülését takarta. Srí Lankán például a britek hagyományait sokban átvevő, konzervatív irányultságú Egyesült Nemzeti Párt (United National Party – UNP) került hatalomra, amelyre ugyanakkor nagy befolyást gyakoroltak a legvagyonosabb szingaléz családok. Noha alapvetően mérsékelt jobboldali irányvonalat vittek, leginkább az integráló párt szerepe jutott nekik, ami a baloldali alternatívát képviselő csoport Solomon Bandaranaiké vezetésével történt 1951-es kiválásával és a Srí Lanka-i Szabadságpárt (Sri Lanka Freedom Party – SLFP) megalakulásával tisztult le. Kialakult ezzel a két vezető párt kormányzati váltógazdaságán alapuló belpolitikai dinamika (ami közel sem maradt egyedülálló Dél-Ázsiában), de megmaradt a gyarmati időszakban vagyont, kulturális tőkét és társadalmi befolyást szerzett famíliák alapvető szerepe az országos politika formálásában. A szingaléz nacionalista érzelmek belpolitikai felhasználásában egyébként a baloldali Szabadságpárt még nagyobb tehetséget mutatott, mint jobbközép riválisa.

Az 1947. augusztusi függetlenné válást követő évtizedek Indiájában a szövetségi szintű politikát az Indiai Nemzeti Kongresszus (Indian National Congress – INC) domináns pozíciója határozta meg. Harminc éven keresztül folyamatosan töltötte be a kormánypárt szerepét, ideológiai arculatát illetően pedig meghatározóan baloldali-centrista jellemzőket mutatott. Különösen igaz volt ez az 1967-es pártszakadást követően, amikor letisztult a Kongresszus eszmei arculata.³⁰

Az 1970-es évek végétől azonban e predomináns pártrendszer fokozatos bomlásnak indult a regionális és etnikai pártok megerősödésével, országos szinten pedig a jobboldali alternatíva felépülésével. Indiában mindössze egy 21 hónapos periódusban, az 1975–1977 közötti rendkívüli állapot idején kérdőjeleződött meg a demokratikus államrend. Indira Gandhi kormányfő (1966–1977; 1980–1984) azonban végül

²⁹ Bővebben lásd: Háda Béla: A Srí Lanka-i polgárháború történeti gyökerei. *Kül-Világ*, 4. (2007), 2. 32–50.

³⁰ Indian National Congress: *Brief History of Congress*. [é. n.]

nem lett diktátorra. Reformok sorának bevezetése után megszüntette a rendkívüli állapotot, és újra kiírta a törvényhozási választásokat. A Dzsanaatá Párt 1977-es győzelmével a jobboldali, hindu nacionalista eszmei befolyás alatt álló alternatíva is a kormánypolitika szintjére emelkedhetett.³¹ Kezdeti sikertelensége és a Kongresszus visszatérése a hatalomba 1980-ban nem jelentette ennek az irányzatnak a leépülését. Komolyabb befolyása az indiai politikai életre az elkövetkező évtizedekben kezdett csak igazán érvényesülni.

Pakisztánban ugyanakkor a demokratikus politikai berendezkedés – noha itt is kívánatos célként fogalmazódott meg – nem tudott megerősödni. Ehelyett a hadsereg elitje került nagyon erős politikaformáló szerepbe, több alkalommal közvetlenül is átvéve az ország kormányzását. Sajátos módon az indiai és pakisztáni katonai vezetés döntően ugyanazt a brit tiszti iskolát járta ki, szakmai szocializációja azonos minták szerint alakult, társadalmi szerepe mégis eltérővé vált. Indiában a katonai felső vezetés nem volt politikai tényező (az erre irányuló kezdeti, gyenge próbálkozásokat a civil kormányzat hamar letörte), Pakisztánban viszont kezdettől fogva az volt. Ebben közrejátszott az ország instabil területi integritása éppúgy, mint az Indiával fennálló ellenséges viszony. A pakisztáni haderő a nemzet első számú támaszaként tekintett önmagára, ami háttérrel adott a vezérkari főnökök politikai ambícióinak is. A bipoláris korszakban két szakaszban, 1958–1971 között Mohamed Ajúb Hán, majd Mohamed Jahja Hán tábornokok irányításával, 1977–1988 között pedig Mohamed Zia-ul-Hakk tábornok vezetésével működött katonai diktatúra az országban. A gyenge lábakon álló civil kormányzás a függetlenné válást követő években az állam megalakulását kiharcoló Muszlim Liga (Pakistan Muslim League – PML), illetve az abból kiváló különböző szakadár pártok vezető pozícióján nyugodott. Majd a polgárháború után az 1967 novemberében Zulfikár Ali Bhuttó vezetésével megalakult Pakisztáni Néppárt (Pakistan People's Party – PPP) emelkedett fel az ország életét meghatározó politikai formációvá, egészen a második katonai hatalomátvételig. Közvetlen parlamenti választásokat első ízben csak 1970-ben tartottak az országban (tartományi választás ezt megelőzően több is volt), amelynek a bengáli Awámi Ligának kedvező eredményét a nyugat-pakisztáni politikai körök nem voltak hajlandóak elfogadni, így az ténylegesen nem érvényesülhetett. Ezt követően még 1977-ben próbálkoztak közvetlen törvényhozási választásokkal a hidegháború időszakában. Ennek eredménye is arra a sorsra jutott, mint az első választásoké: a vesztes fél nem volt hajlandó elismerni az (egyébként a PPP-nek kedvező) eredményt. A hadsereg fellépése és hatalomátvétele pedig eloszlatta a reményt a demokratikus intézmények továbbfejlődésére.

Érdekes módon az elszakadt Bangladesben sem sokáig maradt stabil a polgári kormányzás. A szociálliberális beállítottságú Awámi Liga csak 1975-ig tudta megtartani a hatalmat. Mudzsibúr Rahmánt, akit korábban a nemzet atyjaként (Bangabandhu) tiszteltek, ekkor pedig az államfői hivatalt töltötte be, 1975. augusztus 15-én egy katonatiszti csoport családtagjaival együtt meggyilkolta. Helyére pedig Kondaker Mosztak

³¹ Balogh (2006): i. m. 240.

Ahmed minisztert segítették, aki büntetlenséget ígért a puccsistáknak. Az új hatalom érvelése szerint Rahmán India lakája volt, és veszélyeztette az ország függetlenségét. Valójában kaotikus állapotok alakultak ki, aminek legfontosabb összetevője a katonai elit soraiban bekövetkezett törések és a parancsnoki láncolat megszakadása volt. Nem volt kétséges azonban, hogy mindennek ellenére (sőt, részben ennek köszönhetően) a hadsereg itt is a politika formálói közé lépett. Halid Mosharraf, a szárazföldi erők vezérkari főnökének vezetésével egy másik katonai frakció fellépett Mudzsibúr Rahmán gyilkosai ellen, és november 3-án eltávolította Mosztakot az elnöki székből. Nem sikerült azonban megnyerniük Ziaur Rahmán főparancsnok támogatását, akit ezért házi őrizetbe helyeztek. Két nappal később Abu Tahír nyugalmazott ezredes a főparancsnok támogatójaként egy újabb katonai csoportosulás élén és a szélsőbaloldali Dzsátija Szamadzstantrik Dál (Bangladesi Nemzeti Szocialista Párt) politikusainak támogatásával meghirdette a forradalmat, november 6-án kiszabadították a főparancsnokot, 7-én pedig kivégezték a menekülő Halid Mosharrafot és számos vele tartó katonatisztet. Ziaur Rahmán főparancsnok az ideiglenes kormány tagja lett, jobboldali nézetei azonban nem fértek össze Tahír kommunista beállítottságával. Hatalmi küzdelmükből Tahír került ki vesztesként, és 1976-ban ki is végezték. Vele együtt számos szélsőbaloldali politikus is büntetéssel nézett szembe. Ziaur Rahmán pedig 1977. április 21-én az ország elnöke lett, hivatalát pedig 1981-ben bekövetkezett haláláig meg is őrizte. Ő sem természetes úton távozott az élők sorából: egy újabb katonatiszti összeesküvés résztvevői követtek el merényletet ellene. Az általa alapított Bangladesi Nacionalista Párt a későbbi évtizedek belpolitikai életének fontos szereplője, az ország egyik legerősebb pártja maradt. Rahmán halála után rövid átmeneti időszak következett, amelynek lezárásaként 1982-ben Husszein Mohamed Ersad vezérkari főnök került vértelen puccsal az állam élére. Ersad 1986-ban az elnökválasztás vitatott tisztaságú megnyerésével legitimálta hatalmát, amelyet egészen 1990-ig megőrzött, amikor a lakosság tömeges demonstrációi hatására lemondásra kényszerült.

Nepálban a hidegháború időszaka belpolitikai tekintetben az ország demokratikus fejlődésért zajló küzdelmének időszaka volt, amely sajátosan kapcsolódott össze a társadalom két legerősebb családjának hatalmi vetélkedésével. A himalájai monarchia politikai irányításáért az 1743 óta (gyakorlatilag változó hatalmi mozgástérrel) Nepál királyait adó, egyébként indiai rádzsput eredetű Shah-dinasztia, valamint a kormányfői tisztséget örökletesen birtokló Rána család állt szemben egymással. E huzakodás utolsó fejezetét a formálisan 1911 óta Nepál trónján ülő Tribuván király vezette fel azzal, hogy 1950 novemberében indiai segítséget kért a Ránákkal szemben maga és családja számára. Delhibe menekülve mindössze egyik unokáját, Gyanendrát hagyta hátra, akit a Ránák rövid időre királlyá avattak. Mindössze egy három és fél éves gyermekről lévén szó, Gyanendra nem is lehetett egyéb, mint a legerősebb nemesi család bábja. India határozott politikai kiállása Tribuván mellett és a kibontakozó belső elégedetlenség azonban meghátrálásra készítette a Ránákat, a törvényes király pedig 1951-ben visszatérhetett országába. Uralmának restaurációja olyan belpolitikai

alkuk keretében történhetett meg, amelyek a demokratikus reformokat is magukban foglalták. Tribuván ezeknek köszönhetően a jogfejlődés szempontjából roppant progresszív, pozitív megítélésű vezetővé vált az utókor szemében. Fia és trónjának örököse, Mahéndra király (1955–1972) azonban már nem érezte fenntarthatónak az ingatag, súlyos belpolitikai konfliktusokkal terhelt rendszert, és 1960-ban feloszlatta Nepál törvényhozását, betiltotta a pártokat, és saját fősege alatt szervezte újjá a politikai rendszert. Uralma abszolutista jellegének dacára is magában hordozta a gazdasági és társadalmi reformok célkitűzését, a megvalósításban azonban nem bizonyult elég hatékonynak. Kormányzásának igazgatási alapstruktúráját a pancsájtrendszer jelentette. A pancsájtatok a hagyományos dél-ázsiai területi igazgatás alapelemei voltak. Ezeket használta fel az uralkodó saját közvetlen irányításának érvényesítéséhez. Pártok ugyanakkor nem működtek, a törvényhozás funkcióját a Nemzeti Pancsájt töltötte be, amely csak részben volt választott testület.

Mahéndra király 1972-ben bekövetkezett halálát követően fia, Birendra lépett trónra. Már az ő regnálása határozta meg annak a korszaknak az első felét, amelyet e kötetben részletesebben vizsgálunk. Birendra alapvetően progresszív gondolkodású ember volt. Nem zárkózott el a demokratikus reformoktól, de érezte a társadalom politikailag aktív csoportjainak mély megosztottságát. 1980-ban népszavazásra került sor a pancsájtrendszer felszámolásáról és a többpárti politikai rendszer kiépítéséről. Amellett, hogy az eredmények igen változatosan alakultak, számos visszaélés is történt, így napjainkban már nem tekintik hitelesnek a népszavazás eredményét, amely ha szűken is, de az addigi struktúra fennmaradását támogatta. A korszak legjelentősebb demokráciapárti tömörülése az egyébként szociáldemokrata eszméket valló Nepáli Kongresszus (Nepali Congress) nevű párt volt, amely következetesen kiállt a többpárti parlamentarizmus helyreállításáért. Társai e küzdelemben leginkább kommunista irányultságú csoportok lehettek Nepálban, amelyek nem feltétlenül a polgári demokrácia hívei voltak, de a király hatalmának korlátozásában mindenképpen egyetértettek az NK-val. Közös szervezőmunkájuk nyomán bontakozott ki 1990-re a népi mozgalom (az úgynevezett Dzsana Andolán), amely sztrájkokon és utcai demonstrációkon keresztül gyakorolt nyomást a hatalomra, és győzte meg Birendrát a reformok elkerülhetetlenségéről. Nepál 1990-ben a parlamentarizmus helyreállításával alkotmányos monarchia lett.³² Politikátörténetének számunkra releváns időszaka ezzel kezdődött. Mielőtt azonban rátérnénk az egyes országok fejlődésének részletesebb ismertetésére, figyelmet kell szentelnünk annak is, hogy milyen általános jelenségek jellemezték Dél-Ázsia fejlődését az 1980-as évek folyamán, mivel ezek alkották az 1990-es évek eseményeinek szélesebb kontextusát.

³² Nepal's King Gives Way to Multiparty Democracy. *The New York Times*, 1990. november 11.

Makrotendenciák Dél-Ázsiában a hidegháború végén

Amióta bármiféle tudományos eszközökkel igazolható ismerettel rendelkezünk erről, Ázsia számít a Föld legnépesebb világrészének. 1800 körül az emberiség csaknem kétharmada élt itt, de még 2019-ben is 60%-ra volt tehető a részaránya. Dél-Ázsia pedig hagyományosan az egyik demográfiai súlypontja a kontinensnek. 1990-re a térséget nagyjából 1134 millió ember népesítette be.

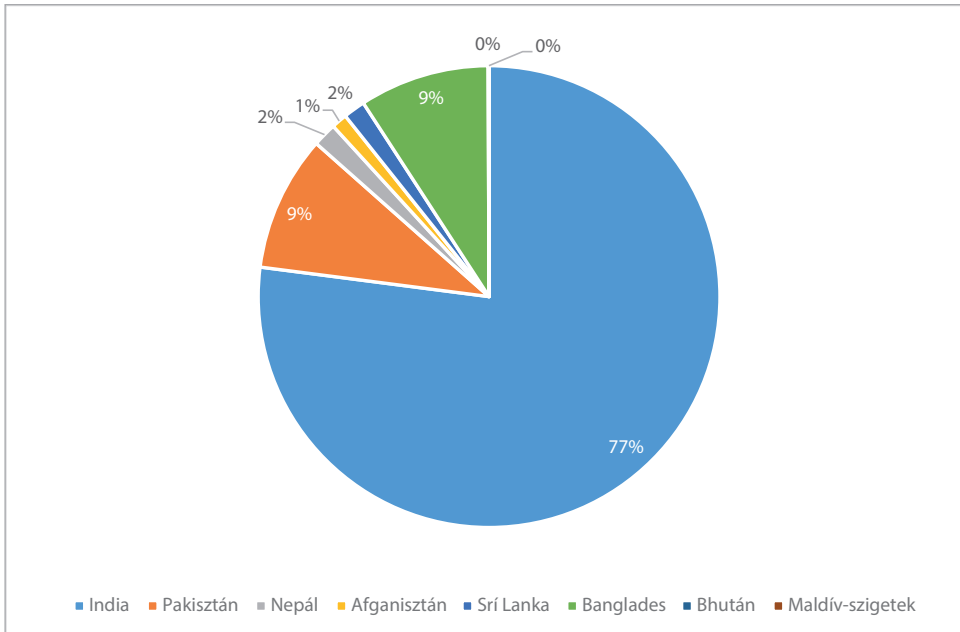
1. táblázat: Dél-Ázsia országainak néhány fontos mutatója 1990-ben

	Terület (km ²)	Népesség (fő)	GDP (az USD aktuális árfolyamán)	GDP/fő (vásárlóerő- paritáson)	Születéskor várható átlagos élettartam (év)
Afganisztán	652 230	12 412 308	n. a.	n. a.	50,3
Pakisztán	881 912	107 647 921	40 010 000 000	1 923,50	60,1
India	3 287 590	873 277 798	320 979 000 000	1 200,90	57,9
Nepál	147 181	18 905 478	3 628 000 000	751,80	54,4
Bhután	38 394	530 804	287 658 184	1 558,50	52,9
Banglades	147 570	103 171 956	31 598 000 000	850,50	58,2
Srí Lanka	65 610	17 325 773	8 033 000 000	2 306,70	69,5
Maldív-szigetek	300	223 158	215 089 000	n. a.	61,5

Forrás: World Bank, Worldometers: *List of Countries (and Dependencies) Ranked by Area*. 2021

A demográfiai tendenciákat illetően csak néhány áttekintő megjegyzést érdemes tennünk. Amióta a független államokról adatok állnak a rendelkezésünkre, a népességszám alapján felállítható regionális sorrend eleje és vége változatlan. India kezdettől őrizte Dél-Ázsia legnépesebb államának pozícióját, nemcsak a hidegháború végén, de a továbbiakban vizsgálandó évtizedekben is. Hasonlóan, a Maldív-szigetek a legkisebb, míg Bhután a második legkisebb népességgel rendelkező ország a térségben, és – noha a konkrét lakosságszám természetesen változott – e sorrendiségben szintén nem állt be semmiféle változás sem a bipoláris korszakban, sem az e kötetben vizsgált időszakban. Ma már eléggé valószínűtlenül hangozhat, de egészen az 1970-es évek végéig Afganisztán, Nepál és Srí Lanka népessége nagyságrendileg azonos kategóriát képezett (13 és 14 millió fő között szóródott). A Szovjetunió 1979-es katonai beavatkozásától kezdve Afganisztán „lefelé” elvált ettől a csoporttól, lakosságszáma hanyatlásnak indult a háború következményei nyomán. Ebben nemcsak a halálos áldozatok játszottak közre, hanem a nagyszámú elmenekülő is, akik főleg Iránban és Pakisztánban leltek menedékre. Afganisztán népességszáma csak az 1990-es évek derekán zárkózott fel újra a másik kettőhöz, majd a 2000-es évek derekán lépett elő a negyedik helyre a régióban. Az 1980-as évek során azonban még a térség harmadik legkisebb népességű államának számított. Pakisztán ugyanakkor impozáns demográfiai növekedést mutatott, ám így is csak 1983-ban vette át a második helyet Bangladesztől. Ekkortól igaz a ma már közhelyszerű megállapítás, miszerint a pakisztáni Dél-Ázsia második legnépesebb társadalma. Banglades lakosságszáma ugyanakkor

továbbra is óriási távolságra volt a kisebb területű államokétól, így harmadik helyre szorulása után további „lecsúszására” nem kellett számítani belátható időn belül.³³ Függetlenül azonban a népességnövekedés ütemétől, valamennyi vizsgált ország fiatal társadalomnak adott otthont a bipoláris korszak utolsó évtizedében, és ez a jellemzőjük a poszthidegháborús korban is megmaradt, így a demográfiai növekedés feltételei végig adottak voltak. Ennek köszönhetően a Föld nagytérségei közül Dél-Ázsia demográfiai növekedése lett az egyik legnagyobb ütemű, és a várakozások szerint itt is marad majd fenn az egyik leghosszabb ideig ez a folyamat.

2. ábra: Az egyes dél-ázsiai országok részaránya a térség össznépességéből 1990-ben

Forrás: World Bank

Az 1980-as, 1990-es évek fordulóján Dél-Ázsia gazdasági és szociális látképe nagyon sok szempontból alátámasztotta mindazon negatív benyomásokat, amelyek a nyugati világban az úgynevezett harmadik világgal szemben léteztek. Általános társadalmi mutatóit illetően Pakisztán, India, Nepál és Banglades továbbra is inkább a szub-szaharai Afrika államaihoz állt közel, mintsem a gyorsan fejlődő Délkelet-Ázsia vagy Északkelet-Ázsia országaihoz. A polgárháború sújtotta Afganisztántól pedig nem is várható senki csodát: noha igazán hiteles számszerű adatok nem álltak rendelkezésre a gazdaság állapotáról ezekben az években, senki sem kételkedett benne, hogy lényegesen szegényebb szomszédjainál. Végeredményben tehát a szű-

³³ World Bank: *Population, Total – Afghanistan, Bhutan, Pakistan, Bangladesh, Nepal, Sri Lanka, Maldives*. [é. n. ay]

kebb értelemben vett Ázsia három nagy térsége – Északkelet-Ázsia, Délkelet-Ázsia és Dél-Ázsia – közül az utolsó helyen állt a lakosság átlagos életszínvonalát tekintve, e kedvezőtlen relatív pozíció azonban nem jelentette azt, hogy abszolút értelemben ne történt volna érdemi haladás.

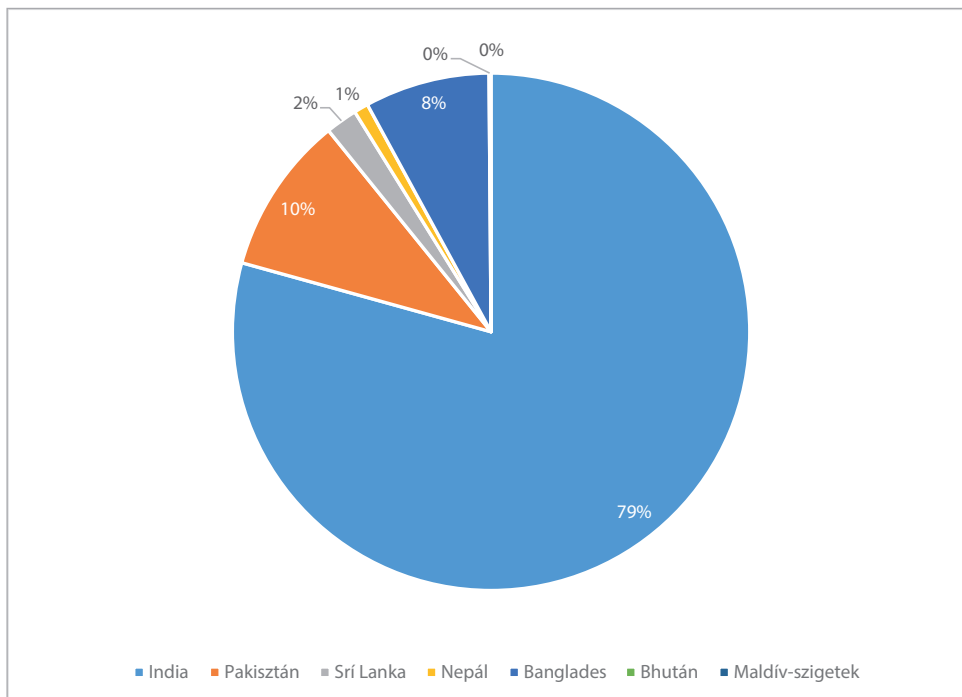
Ezen időszak egyik szembevetendő regionális tendenciája volt ugyanis a kisebb nemzeti jövedelemmel bíró dél-ázsiai társadalmak életminőségének javulása. Persze ez jelentős területi eltéréseket mutathatott országokon belül is, és a polgárháborús Afganisztán és Srí Lanka harcoktól érintett vidékeire nem volt jellemző. Ugyanakkor Pakisztán születéskor várható élettartam tekintetében évtizedekig fennálló előnye (csak Srí Lanka büszkélkedhetett magasabb adattal a régióban a hidegháború időszakában) fokozatosan elolvadt az 1980-as évek végére, a rá következő másfél évtizedben pedig a térség szinte valamennyi állama megelőzi majd e tekintetben. Egyedül Afganisztán lakosságának életkilátásai maradnak a pakisztáni alatt, bár a közelítés az 1990-es évek elejétől itt is világosan megfigyelhető.³⁴

Gazdasági vonatkozásban a térség egyértelmű centruma India, amely a Dél-Ázsiában megtermelt javak és szolgáltatások 79%-át állította már elő az 1990-es évek elejére. Mellette még Pakisztán és Banglades képviselt érdemi részarányt, inkább csak óriási munkaerőtömegüknek köszönhetően. A többi térségbeli állam nemcsak földrajzi, de gazdasági téren is periféria maradt hozzájuk képest.

Dél-Ázsiában az 1980-as évekre olyan szintre emelkedett a térségen kívüli hatalmak befolyása, amilyenre Brit India dekolonizációja óta nem volt példa. A folyamat epicentruma egyértelműen az afgán–pakisztáni térség volt. Nem csak a közvetlen szovjet katonai jelenlét idézte ezt elő Afganisztán területén, de az erre adott amerikai (és kínai) válaszok, Pakisztán „frontországá” szervezése is. Két héttel a szovjet invázió után megérkezett Karacsí kikötőjébe a CIA első fegyverszállítmánya az afgán mudzsáhidok számára.³⁵ Az 1980-as években Iszlámábád már egymással párhuzamosan élvezte az USA és a Kínai Népköztársaság támogatását. Indiának ugyanakkor, ha keserű szájjal is, de el kellett fogadnia Moszkva afganisztáni politikáját, és a bizonytalan jövőbe számítani azt az ambíciót, ami az Indiai-óceán térségét mentessé kívánta tenni a kívülről érkező hatalmak katonai jelenlététől (ezáltal közvetlen hatalmi befolyásától). Persze ez egyet jelentett volna az indiai hegemoniával, amely bár egyre vállaltabb célja volt Újdelhi regionális hatalmi építkezésének, a korabeli világ erősebb államaitól aligha várhatott elfogadást.

³⁴ World Bank: *Life Expectancy at Birth, Total (Years)*–Bangladesb, Bhutan, Maldives, Pakistan, Sri Lanka, Nepal, Afghanistan, India. [é. n. au]

³⁵ Bruce Riedel: *Biden’s Afghan Gamble*. *Brookings*, 2021. április 27.

3. ábra: Az egyes országok százalékos részesedése Dél-Ázsia GDP-jéből 1990-ben (Afganisztánról 1981–2002 között nincs adat)

Forrás: World Bank: GDP (current US\$)–India, Pakistan, Afghanistan, Sri Lanka, Nepal, Bangladesh, Bhutan, Maldives. [é. n. af]

Másik, a térség stratégiai erőegyensúlyát érdemben befolyásoló folyamat volt a nukleáris fegyverkezési törekvések döntő fázisba jutása. Nyilvánosságra hozott hírszerzési dokumentumok sora tanúsítja, hogy mind az USA, mind a Szovjetunió meglehetősen jó információkkal rendelkezett a folyamat alakulását és kilátásait illetően,³⁶ megakadályozni azonban nem voltak képesek azt, mivel a magasabb rendűnek ítélt, a hidegháborús szembenállásból fakadó stratégiai érdekeik szempontjából nem volt kívánatos, hogy erőteljesebb nyomást gyakoroljanak dél-ázsiai szövetségeseikre (Moszkva részéről Indiára, míg Washington részéről Pakisztánra).³⁷ India valójában már 1974. május 18-án működésbe hozott egy kísérleti nukleáris bombát, ám a programot sokáig „jegték”. Pakisztán nagyjából 1986-ra érthette utol riválisát az első működőképes

³⁶ Lásd Department of State: *Non-proliferation in South Asia*. Cable 145139. 1979. június 6.; Bureau of Intelligence and Research: *Indian-Pakistani Views on a Nuclear Weapons Option and Potential Repercussions*. Report 169-AR, 1981a. június 25.

³⁷ Lásd például: *Extract of Memorandum of Conversation, Meeting Between Secretary of Defense Harold Brown and Vice Premier Deng Xiaoping*, 1980. január 8.; Bureau of Intelligence and Research: *India-Pakistan: Pressures for Nuclear Proliferation*. Policy Assessments, Report 778-AR, 1984. február 10.

atomfegyver összeszerelésével.³⁸ Az már a korban is nyilvánvaló volt, hogy az Indiától félő Pakisztán nem lesz hajlandó lemondani a nukleáris garancia megszerzéséről.³⁹ Újdelhi pedig 1987-től csendben militarizálta nukleáris programját.⁴⁰ A térség két vezető államának egymást gerjesztő atomhatalmi ambíciói az 1980-as évek végére már használható állapotú, de minden bizonnyal csekély számú eszköz megszerzéséhez vezettek. Ezt az időszakot néha de facto nukleáris periódusnak is nevezik, amely egészen az 1998-as nyílt erődemonstrációkig tart majd.⁴¹ Utóbbiakról később még részletesen lesz szó.

Globális szinten a katonai kiadások az 1980-as évek derekától egyébként csökkenésnek indultak, és a mérséklődő tendencia egészen az ezredfordulóig fennmaradt.⁴² Dél-Ázsiában ez a folyamat azonban igazából nem indult be, hanem végig növekedés volt tapasztalható, amelynek alapját India, Pakisztán és Afganisztán katonai kiadásainak bővülése adta. Következően e két ellentétes irányú tendenciából, a térség részesevé a globális katonai kiadásokból – ha nem is kirobbanó mértékben, de – folyamatosan nőtt 1980 és 1990 között (és tulajdonképpen azt követően is).⁴³

Ezzel párhuzamosan azonban az 1980-as évek a térségszintű szerveződés fontos előrelépésének időszaka is volt. A SAARC (South Asian Association for Regional Cooperation) 1985. december 8-án alakult meg Dakkában, Afganisztán kivételével valamennyi dél-ázsiai állam részvételével. Már az 1970-es évektől nyomon követhető volt a térségi szintű együttműködés igénye, amelynek hangadói elsősorban Banglades és Nepál kormányai voltak Ziaur Rahmán elnök és Birendra király tolmácsolásában. Előbbinek különösen fontos szerepe volt a tényleges szervezőmunka beindulásában. A leendő tagállamok (tehát Afganisztán kivételével az összes térségbeli ország) első külügyminisztériumi szintű egyeztetései a szervezet létrehozásának tárgyában 1980 augusztusa és szeptembere között zajlottak le az ENSZ New York-i székhelyén.⁴⁴ Banglades lett a felelős az együttműködés alapidokumentumának kidolgozásáért. A kisebb országok gyorsan egyetértésre is jutottak egymással. Mindegyikük számára más és más haszon származhatott a kooperációból (Nepál és Bhután számára például nagyon fontos volt a tengeri kikötőkhöz való hozzáférés, Banglades számára pedig például a folyók vízmegosztásának ügye), de India és Pakisztán megnyerése nélkül

³⁸ Peter R. Lavoy – Feroz Hassan Khan: Rogue or Responsible Nuclear Power? – Making Sense of Pakistan's Nuclear Practices. *Strategic Insights*, 3. (2004). 2.

³⁹ Bureau of Intelligence and Research: *Pakistan and the US: Seeking Ways to Improve Relations*. Policy Assessments, Report 97-PA, 1981b. március 23. 4.

⁴⁰ Karsten Frey: *India's Nuclear Bomb and National Security*. London – New York, Routledge, 2006. 169–170. és Stephen F. Burgess: India's Emerging Security Strategy, Missile Defense and Arms Control. USAF Institute for National Security Studies, *INSS Occasional Paper*, 54. (2004). 12.

⁴¹ S. Paul Kapur: Ten Years of Instability in a Nuclear South Asia. *International Security*, 33. (2008), 2. 74.

⁴² Todd Sandler – Justin George: Military Expenditure Trends for 1960–2014 and What They Reveal. *Global Policy*, 7. (2016), 2. 177.

⁴³ Sandler–George (2016): i. m. 179.

⁴⁴ Muhammad Jamshed Iqbal: SAARC: Origin, Growth, Potential and Achievements. *Pakistan Journal of History & Culture*, 27. (2006), 2. 132.

az egészen nyilván nem lett volna semmi értelme. 1983. augusztus 1–3. között lezajlott Újdelhiben a leendő tagállamok első külügyminiszteri értekezlete, ahol útnak indították az integrált cselekvési programot az együttműködés tárgyát képező területeken. Ezek egyebek mellett a mezőgazdaság, vidékfejlesztés, egészségügy, telekommunikáció, közlekedés, kultúra és kutatás-fejlesztés voltak.⁴⁵ A politikai szempontból leginkább szenzitívnek számító biztonsági kérdéseket kivették az egyeztetés keretei közül. Ez volt az ára annak, hogy India és Pakisztán is felvállalja a szervezet létrehozását. Újdelhiben a külügyminiszterek elfogadták a Regionális együttműködésről szóló deklarációt is. Végül 1985. december 5-én Dakkában kapta a szervezet ma is használt elnevezését, két nap múlva pedig az állam- és kormányfők összegyűltek Banglades fővárosában a SAARC alapokmányának aláírására. Az együttműködés elsődleges céljaiként a kollektív önállóság elősegítését, a kölcsönös bizalom erősítését, a gazdasági, társadalmi, kulturális, technikai és tudományos területeken való együttműködést, valamint a más államokkal és szervezetekkel közös célok mentén való kooperációt jelölték meg.⁴⁶ Katmanduban kapott helyet a szervezet főtákarása 1987-től,⁴⁷ a bangladesiek pedig azóta is úgy tekintenek hazájukra, mint a SAARC megteremtőjére.

A kooperáció mellett olyan történelmi, gazdaságföldrajzi és biztonságpolitikai érvek szóltak, amelyek relevanciáját nehéz lett volna megkérdőjelezni. Azonban nyomasztó gazdasági túlsúlya miatt a szorosabb integráció egyúttal annak az Indiának való alárendelődést is eredményezte volna, amely ekkor már nyíltan saját regionális hatalmi érdekszférájának tekintette a térséget. Nem meglepő módon valamennyi szomszédos dél-ázsiai államnak komoly averziói voltak egy ilyen forgatókönyvvel szemben, különösen, mivel Újdelhi előszeretettel használta erőfölényét a bilaterális kérdésekről szóló tárgyalásokon. Ez komolyan fékezte a SAARC együttműködés fejlődését, ám nem akadályozta meg abban, hogy politikai kérdések lényeges egyeztető fórumává váljon. A szervezet létrejöttének kompromisszumai és a tagok ellentmondásos viszonya tehát az együttműködés épülésének perspektíváira is rányomták bélyegüket. Ezzel együtt a SAARC-ot mégis úgy szokták értékelni, mint egy majdani, a politikai feltételek teljesülése esetén megvalósítható szorosabb regionális integráció alapját.

Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján mindezek a – haladás lehetőségét és feszültségeket egyaránt magukban hordozó – folyamatok egy új nemzetközi kontextusba kerültek a bipoláris korszak lezárultával.

⁴⁵ Iqbal (2006): i. m. 133.

⁴⁶ SAARC: *SAARC Charter*. 2020b.

⁴⁷ SAARC: *About SAARC*. 2020a.

Vákát

II.

Megváltozott világ

A hidegháborús szembenállás megszűnése Európában és Délkelet-Ázsiában a korábbi konfliktusok enyhülését, a külkapcsolatok építésének új lehetőségeit, általában a társadalmak veszélyérzetének csökkenését hozta el. Emiatt hatásait ezekben a térségekben már néhány év elteltével is széles körben pozitívnak ítélték. Dél-Ázsia vonatkozásában ugyanakkor a kép legalábbis felemás volt. Itt is igaz, hogy a hidegháborús kategóriákban való gondolkodás idejétmúlttá válása kitérítette az egyes országok külpolitikai horizontját – különösen a nyugaton szovjet szövetségként elkönyvelt India esetében. Összességében azonban a világrész leértékelődését hozta el a nemzetközi kapcsolatok rendszerén belül. Nemcsak a Szovjetunió vonult ki Afganisztánból, de az Egyesült Államok is felhagyott Pakisztán támogatásával. Washingtonban már egy ideje komoly viták zajlottak a pakisztáni segélyek és a nukleáris nonproliférációs célok összeegyeztethetőségéről. Egy 1986 júniusában, az Egyesült Államok Fegyverzetellenőrzési és Leszerelési Ügynökségének berkeiben született memorandum megállapítja, hogy a szóbeli diplomáciai ráhatásra tett kísérletek lényegében kudarcot vallottak, nem győzték meg Iszlámábádot a nukleáris fegyverkezés beszüntetéséről,⁴⁸ és ez alááshatja a Fehér Ház hitelességét a kérdésben, valamint a Kongresszus támogatását a segélyezés folytatásához.⁴⁹ Utóbbiak azért váltak fontos belpolitikai szemponttá, mert a támogatások folyósításához Ronald Reagan elnöknek 1985-től (az úgynevezett Pressler-módosítás értelmében) évente kellett biztosítani a Kongresszust arról, hogy a segélyezett ország nem törekszik atomhatalommá válni, és a támogatások a jövőre nézve is csökkentik ennek az esélyét. A valóság azonban ennek éppen az ellenkezője volt, és ezt a Fehér Házban is tudták. A kellemetlen szituáció feloldására a világtörténelem fordulata nyitott lehetőséget. A Szovjetunió afganisztáni kivonulását és a hidegháborús szembenállás megszűnését követően Washington szemében a „frontország” éppen olyan gyorsan értékelődött le, mint ahogy korábban nélkülözhetetlenné vált. Megragadva ezt, az elnök nem adta meg a nukleáris fegyverkezéssel kapcsolatos korábban említett biztosítékot a Kongresszusnak, miáltal 1990 októberével az USA beszüntette Pakisztán katonai segélyezését, megtörve az 1988-ban indult támogatási periódust.

⁴⁸ A folyamatról bővebben lásd: Háda Béla: A pakisztáni nukleáris fegyverkezési törekvések és az amerikai külpolitika 1979–1990. In Majoros István (főszerk.): *Hindu istenek, szíami tigri-
sek – Balogh András 70 éves.* Budapest, ELTE BTK, 2014a. 201–214.

⁴⁹ Kenneth L. Adelman: *Pakistan's Nuclear Weapons Program and US Security Assistance, Memorandum for the Assistant to the President for National Security Affairs.* United States Arms Control and Disarmament Agency, 1986. június 16. 2.